

УДК 94:338.439:329.15(477.74)«1920/1921»

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2026-37-Petrenko>**Ivan Petrenko***PhD in History, Deputy Head of the Department for Research on Genocide, Crimes against Humanity and War Crimes at the National Museum of the Holodomor-Genocide, Kyiv, Ukraine.*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7759-5298>e-mail: ivanpetrenko753@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Petrenko, I. (2026) On the brink of famine: Odesa Province in the food policy of the communist regime in the early 1920s. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 37, 22–37. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2026-37-Petrenko>

ON THE BRINK OF FAMINE: ODESA PROVINCE IN THE FOOD POLICY OF THE COMMUNIST REGIME IN THE EARLY 1920S

Abstract. The study aims to provide a systemic analysis of the implementation of the food dictatorship policy by the Communist (Bolshevik) regime in the Odesa Province in the early 1920s (on the eve of the mass famine): identifying regional specifics of its implementation, the reaction of the local population, and its role in the formation of a food crisis as a key pre-condition for the famine catastrophe in the region.

Scientific novelty. The scientific novelty of the article lies in the systemic analysis of the Bolshevik food policy in the Odesa Province on the eve of the mass famine as a holistic regional phenomenon. The study examines local specifics and concrete mechanisms of its implementation. The scale of grain seizures is clarified, and their destructive effect on the grain-fodder balance and the level of food supply for the region's inhabitants is analyzed. A direct link is established between the aforementioned policy and the outbreak of mass famine in the region in 1921. A significant array of new and little-known archival documents and contemporary periodical materials has been introduced into scientific circulation.

Conclusions. The Odesa Governorate, as an integral part of the grain-producing South of Ukraine, held a strategic position in the implementation of Bolshevik food policy in the early 1920s. This policy was distinctly requisitionary and repressive in nature, carried out without regard for the actual economic potential of the region's agricultural sector.

The extraction of excessive *prodrazverstka* (surplus appropriation quotas), coupled with the disregard for the exhaustion of peasant resources, the reduction of sown areas, and the consequences of the Spring-Summer 1920 drought, led to a chronic deficit of grain supplies. Despite active peasant resistance and the factual inability to meet procurement norms in the first half of 1920, the Soviet leadership did not adjust its course. On the contrary, during the 1920/21 procurement campaign, the intensity of grain seizure increased: significant volumes of grain were diverted outside the governorate – to the industrial centers of the RSFSR and for export. This resulted in the critical depletion and degradation of peasant households in the Odesa region and had a catastrophic impact on the urban population, who were left in a state of starvation.

Ultimately, the shortage and, in some cases, total absence of grain reserves as of the summer of 1921, combined with continued forced grain seizures (already under the guise of *prodtax*) amidst a repeated crop failure, became the direct factor behind the outbreak of mass famine in the region.

Keywords: Odesa Province, Communist regime, Bolsheviks, grain, food dictatorship, *prodrazvyorstka*, mass artificial famine of 1921–1923.

Іван Петренко*кандидат історичних наук, заступник завідувача відділу досліджень геноциду, злочинів проти людяності та воєнних злочинів, Національний музей Голодомору-геноциду, м. Київ, Україна.*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7759-5298>e-mail: ivanpetrenko753@gmail.com

Бібліографічний опис статті: Петренко І. На порозі голоду: Одеська губернія у продовольчій політиці комуністичного режиму на початку 1920-х років. *Український селянин*. 2026. Вип. 37. С. 22–37. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2026-37-Petrenko>

НА ПОРОЗІ ГОЛОДУ: ОДЕСЬКА ГУБЕРНІЯ У ПРОДОВОЛЬЧІЙ ПОЛІТИЦІ КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ НА ПОЧАТКУ 1920-Х РОКІВ

Анотація. Метою дослідження є системний аналіз реалізації комуністичним (більшовицьким) режимом політики продовольчої диктатури в Одеській губернії на початку 1920-х років (напередодні масового голоду): визначення її регіональних особливостей, реакції місцевого населення та ролі у формуванні продовольчої кризи як ключової передумови виникнення голодної катастрофи в краї.

Наукова новизна статті полягає у здійсненні системного аналізу більшовицької продовольчої політики в Одеській губернії напередодні масового голоду як цілісного регіонального феномену. Досліджено місцеву специфіку та конкретні механізми її впровадження. Уточнено масштаби вилучення збіжжя, а також проаналізовано їхній деструктивний ефект на хлібофуражний баланс і рівень продовольчого забезпечення мешканців краю. Доведено прямий зв'язок між зазначеною політикою та розгортанням масового голоду в регіоні у 1921 р. До наукового обігу введено масив нових і маловідомих архівних документів та матеріалів.

Висновки. Одеська губернія як складова хлібовиробничого Півдня України посідала стратегічне місце в реалізації більшовицької продовольчої політики початку 1920-х років. Ця політика мала виразно реквізично-репресивний характер і здійснювалася без урахування реального економічного потенціалу аграрного сектору регіону.

Стягнення надмірної продрозкладки на тлі ігнорування вичерпаності селянських ресурсів, скорочення посівних площ та наслідків посухи весни–літа 1920 р. зумовило формування хронічного дефіциту зернового продовольства. Попри активний спротив селянства та фактичну неспроможність виконання заготівельних норм у першій половині 1920 р., радянське керівництво не вдалося до коригування курсу. Навпаки, під час продкампанії 1920/21 р. інтенсивність вилучення збіжжя зростає: значні обсяги хліба спрямовувалися за межі губернії – до промислових центрів РСФРР та на експорт. Це призвело до критичного виснаження і деградації селянських господарств Одещини та катастрофічно позначилося на забезпеченні міського населення, яке опинилося в умовах голодного існування.

Власне брак, а подекуди й цілковита відсутність страхових зернових резервів станом на літо 1921 р. у поєднанні з продовженням примусового вилучення збіжжя (вже у формі продподатку) на тлі повторного неврожаю стали безпосереднім чинником розгортання масового голоду в регіоні.

Ключові слова. Одеська губернія, комуністичний режим, більшовики, хліб, продовольча диктатура, продрозкладка, масовий штучний голод 1921–1923 рр.

Постановка проблеми

Початок 1920-х років став часом глибокої соціально-економічної кризи в Україні, спровокованої руйнівними наслідками революцій, воєн та ліворадикальним курсом більшовицького режиму. Ключовим інструментом утвердження нової влади стала репресивна продовольча політика, що втілювалася через систему продрозкладки. Її примусове впровадження на тлі господарської руйни та несприятливих погодних умов стрімко перетворило всі регіони України на зони гуманітарного лиха.

На Півдні України ці процеси набули найбільш руйнівного характеру. Комуністичний режим розглядав регіон, зокрема Одеську губернію, як «невичерпну комору» з хлібом, покликану стати головним ресурсом для виживання промислових центрів нової радянської імперії. Через цю ідеологічну установку сюди було спрямовано основний удар державних експропріацій.

Досвід Одещини є показовим для історичної реконструкції механіки злочину: він наочно демонструє, як форсоване й надмірне вилучення збіжжя (а також його неправильний розподіл) в економічно виснаженому краї спричинило масштабну продовольчу кризу та заклало підвалини для масового голоду.

Аналіз останніх публікацій та досліджень

Аналіз новітнього наукового доробку свідчить, що проблема більшовицької продовольчої диктатури початку 1920-х рр. як ключового чинника масового голоду на Півдні України посідає вагоме місце в українській історичній науці. Цю тематику в комплексних працях досліджували Б. Драмарецький, В. Кириленко, С. Кульчицький, О. Мовчан, І. Петренко, В. Ревегук, В. Сокирська, Г. Турченко, Б. Хорошун та інші автори¹, які переважно

1 Детальніше про реалізацію більшовицької продовольчої політики в радянській Україні напередодні масового голоду 1921–1923 рр. див.: Драмарецький Б. Б. Голод 1921–1923 років в Україні : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Київський ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 1997. 123 с.; Кириленко В. П. Голод 1921–1923 років у Південній Україні : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / М-во освіти і науки України, Миколаїв. нац. ун-т ім. В. О. Сухомилинського. Миколаїв, 2015. 230 с.; Котляр Ю., Міронова І. Голодомори 1921–1923 рр. та 1932–1933 рр. на Півдні України: етнічний та міжнародний аспекти. Київ-Миколаїв: Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. Історична бібліотека МДГУ. Кн.2. 204 с.; Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 1. Київ: Темпора, 2013. 504 с.; Кучер В., Щербетюк Н., Глоба О. Продовольча диктатура більшовицького режиму – засіб організації голоду в Україні (1921–1923 рр.). *Етнічна історія народів Європи*. 2021. Вип. 65. С. 72–80; Малик. Я. Тоталітарний напрям продовольчої політики більшовиків у 1919–1920 рр. в Україні. *Ефективність державного управління: зб. наук. пр.* 2013. Вип. 37. С. 87–94; Мовчан О. Перший голод в радянській Україні (1921–1923 рр.). *Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу*. Київ; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 2000. С. 15–84.; Петренко І. Продовольча диктатура російського комуністичного режиму в окупованій Україні (1920 р. – початок 1921 р.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2022. №2 (58). С. 5–52; Петренко І. Хлібозаготівельна політика комуністичного режиму та виникнення масового голоду 1921–1923 рр. в Україні. *Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки*. 2023. № 2. С. 71–92. Ревегук В. Більшовицька продовольча розкладка в Україні (1919 – перша половина 1921 років). [Електронний ресурс]. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/7932-bolshevistskaya-prodovolstvennaya-razverstka-vukraine-1919-pervaya-polovina-1921-goda#34> (дата звернення 12.12.2025); Сокирська

зосереджувалися на з'ясуванні механізмів репресивного вилучення продовольчої розкладки в загальнодержавному масштабі та вивезенні збіжжя до Росії. Зазначені напрацювання істориків сприяють ґрунтовному осмисленню соціально-економічного та політичного контексту тогочасної трагедії.

Водночас у наявній літературі специфіку Одещини висвітлено здебільшого фрагментарно. Зокрема, поза увагою науковців залишився підрахунок кількісних показників заготівель у губернії, їхнього впливу на хлібофуражний баланс та рівень забезпечення місцевого населення – тобто тих факторів, що безпосередньо зумовили катастрофічні наслідки гуманітарної кризи. Крім того, бракує детального вивчення динаміки посівних площ та врожайності в краї. Певним винятком є стаття Д. Байкеніча², де частково висвітлено стан ланів Одеської губернії в 1920–1921 рр.

Отже, попри значний масив узагальнювальних праць, сучасна історіографія відчуває дефіцит наукових розвідок, спрямованих на скрупульозне вивчення насамперед регіональних аспектів продовольчої політики комуністичного режиму. Регіональна деталізація механізмів вилучення збіжжя та їхнього зв'язку з початком масового голодування дає змогу відтворити цілісну картину злочину, розкриваючи його системний та навмисний характер.

У цьому контексті особливої уваги заслуговує монографія О. Шишка³, яка на сьогодні є чи не єдиним комплексним дослідженням політичних та соціально-економічних трансформацій Одеської губернії в добу війн і революцій. Автор зробив акцент на застосуванні більшовиками політичного терору не лише як методу боротьби з опонентами, а й як засадничого інструменту упокорення місцевого населення. Зокрема, у праці проаналізовано деструктивний вплив репресивної політики на життєдіяльність тогочасного села Одещини, а також стан продовольчого забезпечення містян.

Важливим доповненням до цілісного розуміння розвитку продовольчої ситуації в Одеській губернії в той час є розвідка А. Лекара⁴. На прикладі Балтського повіту автор продемонстрував вплив більшовицьких репресивних практик на формування голоду в означеній провінції. Також потрібно зазначити про працю М. Михайлуца⁵, де побіжно розглянуто передумови виникнення голоду на Одещині.

Мета статті

Метою дослідження є системний аналіз реалізації комуністичним (більшовицьким) режимом політики продовольчої диктатури в Одеській губернії на початку 1920-х років (напередодні масового голоду): визначення її регіональних особливостей, реакції місцевого населення та ролі у формуванні продовольчої кризи як ключової передумови виникнення голодної катастрофи в краї.

Виклад основного матеріалу

На початку 1920 р. радянська Росія внаслідок бойових дій проти української армії, повстанських загонів та російських білогвардійських збройних формувань захопила більшу

В.В. Російська радянська продовольча політика в Україні на початку 1920-х рр. *Український селянин*. 2018. Вип. 20. С. 35–39; Турченко Г.Ф. Терор голодом на Півдні України (1921–1923 рр.). *Україна модерна і сучасна (історія, історіографія та джерелознавство): мат-ли наук. читань, присв. 60-р. ювілею проф. Г.К. Швидько*. Дніпропетровськ: Нац. гірничий ун-т, 2004. С. 149–155; Турченко Г.Ф. Голод 1921–1923 рр. як засіб державного терору радянської влади на Півдні України. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2012. С. 206–210; Хорошун Б.І. Продовольча політика в Україні в 1920–1930-х роках : автореф. дис... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 1999. 35 с.

2 Байкеніч Д. Вплив аграрної політики більшовиків на скорочення посівів зернових в Україні як один із чинників виникнення масового голоду 1921–1923 рр. *Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки*. 2023. № 2. С. 44–61.

3 Шишко О. Політичний терор більшовицької влади в Одеській губернії (січень 1918 р. – березень 1922 р.) : монографія. Одеса: «Освіта України», 2019. 340 с.

4 Лекар А.М. Голодомор 1921–1923 рр. в Балтському повіті Одеської губернії. *Записки історичного факультету*. Одеса, 2014. № 25. С. 153–176.

5 Михайлуца М. Перше випробування голодом: Одеса у 1921–1923 рр. (до 100-річчя трагедії). *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри : збірка наукових праць*. / відп. ред. М. І. Михайлуца. Херсон : ОЛДІ–ПЛЮС, 2021. Вип. 8. С. 216–223.

частину території України. Зокрема, на початку лютого 1920 р. Червона армія (РСЧА) вчергове оволоділа Одесою, що ознаменувало, як засвідчив подальший перебіг подій, остаточне утвердження більшовицької влади в Одеській губернії⁶.

Попри військові успіхи на початку 1920 р., комуністичний режим балансував на межі соціально-економічного колапсу. Будь-якої миті міг статися суспільний вибух, позаяк населення підконтрольних йому територій перебувало на межі виживання, зважаючи на наслідки «комуністичного штурму» та червоного терору. Міста та цілі регіони відчували справжній голод.

Для свого владно-політичного виживання більшовики передусім мали попідкуватися про забезпечення продовольством армії, партійно-радянського апарату та робітничих колективів, головно ключових промислових центрів – Москви, Петрограда, Донбасу тощо. На VIII конференції РКП(б) у грудні 1919 р. В. Ленін чітко наголосив однопартійцям, що «розкладка хліба має лягти в основу нашої діяльності. Продовольче питання лежить в основі усіх питань»⁷.

Оскільки центральні російські провінції були виснажені більшовицькою продрозкладкою, коли Москва не мала доступу до хлібовиробничих окраїн колишньої Російської імперії, прискіплива увага ленінського уряду з початком 1920 р. сфокусувалася на масштабному продовольчому визиску України та Північного Кавказу, значну частину населення якого становили етнічні українці.

Вилучення українського хліба відновилося відразу, тільки-но Червона армія повернулася в Україну наприкінці 1919 р., і розвивалося по мірі її просування вглиб республіки. Ці реквізиції здійснювалися армійськими продовольчими органами безсистемно, за відсутності чіткого планування та спрямовувалися на задоволення поточних потреб фронту. Системна робота розпочалася з відновленням у лютому 1920 р. Народного комісаріату продовольства УСРР.

На VII Всеросійському з'їзді рад у грудні 1919 р. очільник українського радянського уряду Х. Раковський відверто заявив присутнім про становище республіки: «Її економічне життя зруйноване, її села спалені, хліб залишився на полях незібраним, міста зруйновані, злиденність і голод панують на Україні»⁸. Проте це не завадило йому вже наприкінці лютого 1920 р., керуючись загальнофедеративними інтересами, затвердити для України абсолютно непомірний план хлібовилучення з врожаю 1919 р. у понад 160 млн пудів⁹.

Більшовики були переконані в існуванні значних лишків хліба у коморах українських селян. Йшлося про 600 млн пудів¹⁰. Й. Сталін на IV конференції КП(б)У в березні 1920 р. говорив про можливість їх повного вилучення й обурювався встановленими для України обсягами розкладки¹¹. Водночас серед делегатів конференції траплялися люди, які тверезо оцінювали ситуацію та наголошували на необ'єктивності продовольчих планів, визначених довільно, без належного врахування економічної реальності села¹².

Пріоритетним напрямом діяльності радянських продовольчих органів стали південні українські губернії, які традиційно забезпечували значні врожаї зернових культур та

6 Детальніше про виникнення Одеської губернії та її адміністративно-територіальний поділ у 1920–1921 рр. див.: Бачинский А.Д., Вашенко В.П., Кульчицкий С.В. Изменения административно-территориального деления Одессины (конец XVIII в. – 1975 г.). *Юго-Запад. Одессика. Историко-краеведческий научный альманах*. Одесса: «Печатный дом», 2012. Вып. 13. С. 40–59.

7 Восьмая конференция РКП (б). Декабрь 1919 г. / Под ред. Н. Н. Попова. Москва: Партиздат, 1934. С. 21.

8 7-й Всероссийский съезд советов рабочих, крестьянских, красноармейских и казачьих депутатов. Стенографический отчет. Москва: Государственное издательство, 1920. С. 13–14.

9 ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 576. Арк. 14–14 зв.

10 Це було значним перебільшенням. Відповідно до даних британської господарської комісії, яка проводила обстеження зернових ресурсів УНР, валовий збір головних хлібів із врожаю 1919 р. оцінювався орієнтовно в 550 млн пудів, що було посереднім результатом для України. Також у 200 млн пудів визначалися старі запаси збіжжя із врожаїв попередніх років (Воля. Тиждень. 1920. Т. 1. Ч. 10. С. 505).

11 Сталин И.В. Сочинения. Москва: ОГИЗ; Госиздат полит. лит.-ры, 1947. Т. 4. С. 298.

12 Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р.: стенограма / редкол.: С. І. Гуренко (голова) та ін. Київ: Альтернативи, 2003. С. 407.

налічували найбільший відсоток заможних селянських господарств. До таких регіонів належала й Одещина. Вона мала дати майже 17 млн пудів збіжжя (більше навантаження покладалося на Херсонську губернію – 47 млн пудів, Катеринославську – 38 млн та Полтавську – 24 млн)¹³. Також зазначимо, що крім хлібних поставок, селян Одещини зобов'язали в 1920 р. віддати радянській владі 19,3 тис. голів великої рогатої худоби, 38,2 тис. голів овець та 56,5 тис. свиней¹⁴.

Попри те, що врожай зернових 1919 р. був відносно непоганий, до весни 1920 р., початку продрозкладкової кампанії, українське селянство (насамперед незаможне та середнього достатку) вже використало значну частину збіжжя для власних споживчо-господарських потреб або зарезервувало для весняної посівної. Крім того, надлишки хліба активно реалізовували за ринковими цінами на місцевих базарах та у містах, користуючись відступом радянської влади, а з нею й продовольчої диктатури. У такий спосіб селяни підтримали містян, доведених до відчаю комуністичними «експериментами». Водночас чимало врожаю було втрачено внаслідок інтенсивних бойових дій, а також білогвардійських і більшовицьких реквізицій літа – осені 1919 р.

Наявність дефіциту хліба в господарствах Одеської губернії навесні 1920 р. добре підтверджують слова зі звіту до ЦК КП(б)У П. Бляхіна – росіянина, якого Кремль направив до Одеси на чолі групи російських партійців для налагодження місцевого партапарату та продроботи. Він зазначав, що «...за наявності порівняно невеликих збройних сил розкладку можна виконати повністю на худобу й інші продукти, та взяти відсотків 30–40 хлібної розкладки. Хлібну розкладку не можна провести повністю... Врожай минулого року частково з'їдений, а частково проданий спекулянтам на базарах... Ми в цьому переконалися на фактах під час виконання розкладки, проводячи поголовні обшуки деяких сіл від двору до двору»¹⁵.

Позаяк надлишки були незначними, необхідну кількість хліба комуністи вилучали із споживчої норми селян або їхніх посівних фондів. У травні 1920 р. Укрнаркомпрод попередив регіональні органи влади, що продрозкладка є обов'язковою для виконання кожною волостю, без права її зменшення¹⁶.

У сільську місцевість спрямували десятки озброєних продзагонів Наркомпроду та робітничі дружини Воєнпродбюро, які значною мірою складалися з російських пролетарів. Що характерно, впродовж 1920 р. в Одеській губернії діяло найбільше робітничих продзагонів – 97, загальною чисельністю понад 2,3 тис. осіб. Водночас у Миколаївській губернії орудувало лише 10, у Харківській – 33, у Полтавській – 15, у Катеринославській – 10 тощо¹⁷.

До виконання розкладки залучали червоноармійські частини, а також нові органи більшовицької диктатури в українському селі – комітети незаможних селян (почали створюватися з травня 1920 р.). Незаможникам Одещини як заохочення до грабунку односельчан залишали десяту частину від реквізованого хліба. До початку вересня 1920 р. в губернії діяло вже 422 комітети¹⁸. Що цікаво, це був один з найнижчих показників по УСРР.

Квінтесенцію більшовицьких підходів до продовольчої роботи та методів боротьби з непокірними хліборобами Одещини добре відображено у звіті П. Бляхіна Центральному Комітету КП(б)У: «Достатньо один раз доволі міцно провчити й прочистити найчорніші волості, як весь повіт буде шовковим, і ми отримаємо повну можливість безперешкодної

13 ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 576. Арк. 14 зв.

14 Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету за 1919–1920 роки / Рада Народних Комісарів, Народний комісаріат юстиції. 1-е вид. (офіційне). Харків: Шоста радянська друкарня, 1921. № 5. Ст. 69.

15 ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 136. Арк. 26.

16 Ревегук В. Більшовицька продовольча розкладка в Україні (1919 – перша половина 1921 років). [Електронний ресурс]. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/7932-bolshevistskaya-prodovolstvennaya-razverstka-vukraine-1919-pervaya-polovina-1921-goda#34> (дата звернення 12.12.2025).

17 Верстюк В.Ф. Організація й діяльність робітничих загонів Військово-продовольчого бюро на Україні у 1920 р. *Історичні дослідження: Вітчизняна історія*. Вип. 10. Київ: Наукова думка, 1984. С. 55.

18 Комітети незаможних селян України. Збірник документів і матеріалів. Київ: «Наукова думка», 1968. С. 53.

роботи у подальшому... Розколовши село за допомогою комітетів незаможних селян, ми спокійно візьмемо за шкурки «куркуля» разом з його «куцаком» й зміцнімося остаточно. В Ананьївському повіті таких куркульсько-петлюрівських гнізд є 3–4, як наприклад Святотроїцька волость, Новопавлівська та деякі інші. Їх необхідно перевернути догори дригом, відібрати всю зброю, до останнього куцака, і повіт моментально затихне. Я особисто вживу всіх заходів, щоб 14-та армія цю операцію провела...»¹⁹.

Утім, зчаста натиск мав абсолютно протилежний ефект та провокував загострення ситуації на селі. Брутальні дії комуністів супроти господарів і засилля росіян²⁰ у губернських та повітових владних структурах спричинилися до чергового сплеску навесні 1920 р. повстанського руху (комуністична пропаганда іменувала політичним або куркульським бандитизмом), що активно підтримувався широкими прошарками селянства. З цього приводу один із більшовицьких керівників Т. Сапронов на IV конференції КП(б)У зазначав: «Я міг би зацитувати ще більше цих зведень, що повідомляють, як багато в селі спроб до повстань, спроб до розгромів, спроб до бандитизму, замахів на окремих товаришів, які працюють там. Це спостерігається не лише з боку куркуля, а й з боку середняцького елемента. На це очі закривати не потрібно, в цьому беруть участь навіть і бідняки»²¹. Історичні розвідки свідчать, що, наприклад, у Вознесенському повіті Одещини в травні – червні 1920 р. було знищено майже всіх сільських комуністів²².

Одеська губернія стала осередком діяльності найбільш організованих і чисельних повстанських формувань Півдня України, що особливо стосувалося Балтського та Первомайського повітів. Як зазначив Ю. Котляр: «Значні ліси і балки, сусідство з румунським кордоном і Поділлям, і, врешті, національно свідоме українське селянство робили цю місцевість сприятливою для партизанської війни проти більшовиків»²³.

Посеред квітня 1920 р. в районі міст Ананьїв, Бірзула (сучасна назва Подільськ), Балта вибухнуло масове селянське повстання, яке підтримали війська УНР під командуванням М. Омеляновича-Павленка, що завершували Перший зимовий похід. Під час бою з повстанцями під Ананьївом більшовицькі каральні загони вщент спалили п'ять великих сіл, чинячи помсту за спротив. Зрештою, українським силам вдалося розбити червоні формування та отримати тактичну перемогу²⁴.

У середині травня 1920 р. надзвичайний уповноважений Ради селянської та робітничої оборони з постачання 14-ї армії Південно-Західного фронту РСЧА А. Тамарін інформував керівництво про ситуацію в Одеській губернії: «...навколо кишать банди (щойно отримано повідомлення, що ними захоплено вже Вознесенськ за 160 верст від Одеси). Банди прориваються в один за іншим повіти, підривають мости, чим рішуче руйнується регулярність зносин Одеси з Центрами, переривають підвіз продовольства міським центрам; щойно ліквідовано велике повстання галичан, які входили до складу 14-ї Армії та які розтягнули по селах декілька тисяч гвинтівок для посилення майбутніх бандитських формувань; німецькі колонії біля Одеси весь час бунтують, озброєні з ніг до голови... Систематичні підриви мостів і пошкодження залізничного полотна та хронічна бездіяльність дроту з Києвом і Харковом створює кошмарну атмосферу...»²⁵. Вже влітку чекісти звітувалися партійним органам, що в Одеському повіті проявлялося вороже ставлення до радянської влади²⁶.

19 ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 136. Арк. 27.

20 У червні 1920 р. П. Бляхін повідомив Харків, що повітове містечко Ананьїв (а з ним і весь повіт) фактично потрапило «у полон до «варягів» із Великої Росії», які активно взялися за встановлення комуністичної влади та проведення реквізицій (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 136. Арк. 25).

21 Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України... С. 300.

22 Котляр Ю. Регіональні аспекти повстанського руху селян 20-х рр. XX ст. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* : міжвідомч. зб. наук. пр. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. Вип. 13. С. 190.

23 Там само.

24 Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920): Документально-художнє видання / Упоряд.: М. Ковальчук. Київ: Темпора, 2007. С. 346–357.

25 ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 626. Арк. 2 зв.

26 Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы в 4 томах. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. Т. 1. С. 299.

На розгортання селянського спротиву, одночасно з продграбунком, також впливала примусова мобілізація до лав РСЧА. У травні – червні 1920 р. 14-та армія запланувала забрати майже все чоловіче населення Одеської губернії у віці від 18 до 37 років. Однак, зважаючи на антимобілізаційні виступи та розладнаність роботи повітових комісаріатів (дезорганізованих діями повстанських загонів Ю. Тютюнника), призов відбувався із серйозними ускладненнями²⁷.

До початку літа 1920 р. виконання розкладки в губернії фактично зазнало провалу. Загалом вдалося реквізувати 980 тис. пудів зерна та борошна. Подібне спостерігалось в більшості регіонів України: у Харківській губернії вилучили – 1,1 млн пудів, у Полтавській – 874 тис., а в Катеринославській – лише 397 тис. Сприятливішим для більшовиків було становище в Донецькій (1,7 млн пудів) і Херсонській (4,1 млн) губерніях²⁸.

Показовою є ситуація, що скалася натовді в Ананьївському повіті – одному з найбільш хлібних регіонів Одещини. До червня 1920 р. там вилучили близько 20 тис. пудів зерна, хоча планували – 3,5 млн. Як підкреслював П. Бляхін: «Цей повіт, на мій погляд, є типовим не лише для Одеської губернії, але і для всієї України...»²⁹. В Одеському повіті заготівлі були відчутно більшими та сягнули 375 тис. пудів, однак і цей обсяг залишався далеким від запланованого (тільки 18% із двохмільйонної розкладки)³⁰.

Головними чинниками невдачі більшовицької заготівельної роботи були:

1) запізнілий початок продкампанії, неналагодженість радянського продовольчого апарату, а відтак хаотичність роботи (лише в квітні 1920 р. в Одеській губернії створили продовольчий комітет, що мав організовувати та координувати продроботу на місцях);

2) реальна відсутність лишків хліба у переважній більшості селян (зокрема, в одному з тогочасних звітів з Одеси прямо наголошувалося: «Незначність надходження пояснюється відсутністю запасів, зменшенням посівної площі, недостатністю агітроботи»³¹);

3) проведення весняної посівної кампанії;

4) новий сплеск селянського спротиву та організованого повстанського руху, що суттєво дезорганізував продроботу;

5) розгортання радянсько-польської війни і наступу білих військ генерала П. Врангеля на Півдні України, що відтягнули значну частину сил, зокрема військових, з продзаготівельної роботи;

6) небажання селян, які ще мали надлишки збіжжя, поспішати виконувати розкладку через потенційну можливість поразки більшовиків у війні з Польщею та УНР;

7) технічні проблеми: нестача палива, залізничного рухомого складу та гужового транспорту, зсипних пунктів тощо;

8) відсутність грошей і фабричних товарів для компенсації селянам за реквізований хліб.

Такий стан речей не міг задовольнити компартійну верхівку. ЦК КП(б)У в червні 1920 р. надіслав директиву Одеському губкому з вимогою покласти тягар продовольчої роботи на Одещину, оскільки наступ військ П. Врангеля завдав шкоди заготівлям у багатих на хліб Дніпровському повіті Херсонської та Мелітопольському повіті Олександрівської губерній. Крім того, тогочас зріс запит на постачання Донбасу, Харкова і фронтових частин Червоної армії, які проводили контрнаступ на Правобережжі. Відтак, в Одеській губернії запровадили стан облоги, а для підсилення одеської організації із центру направили додаткові партійні кадри³².

З метою інтенсифікації та збільшення заготівель у губернії в першій половині червня організували «ударний продтиждень», що фактично тривав до початку липня. Продоргани, застосовуючи воєнні методи роботи, вдавалися до відвертих крайнощів, забираючи у

27 ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 396. Арк. 78.

28 Заготівля хлібних продуктів на Україні. *Вісті ВУЦВК*. 1920. 20 червня. № 150.

29 ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 136. Арк. 25.

30 ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 626. Арк. 36 зв., 38.

31 Там само. Арк. 38.

32 ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 626. Арк. 7–7 зв.

людей продовольство без розбору та понад усяку міру. Так, коли в Петровській волості Тираспольського повіту радянські продовольці реквізували ледь не всю худобу, відбувся стихійний виступ населення. Він швидко переріс у масштабне повстання. Було вбито щонайменше 10 червоноармійців та два десятки продпрацівників. Повстання охопило більшість волостей Тираспольського й Ананьївського повітів та загрожувало Одесі. До нього доєдналися збройні групи, які вели організовану боротьбу за відновлення влади УНР. Це викликало сум'яття в стані одеських більшовиків. Зрештою, придушити спротив та опанувати ситуацією вдалося на превелику силу, – мобілізувавши усіх місцевих партійців, із залученням червоноармійських підрозділів.

Для упокорення повсталих сіл не гребували навіть використанням артилерії³³. В одному із тогочасних радянських інформаційних звітів повідомлялося, що у Свято-Троїцьку (волосний центр Ананьївського повіту), «після дворазового артилерійського обстрілу селяни видали зброю і виконували розкладку»³⁴.

Проте навіть за умов посилення репресій радянським органам так і не вдалося кардинально збільшити хлібозаготівлі з врожаю 1919 р. Селянські запаси були практично вичерпані. Сумарно за лютий–серпень 1920 р. змогли вилучити трохи більше 2 млн пудів зерна – заведне 12% від встановленого для губернії завдання³⁵. Одеський повіт дав – 620,4 тис. пудів, Тираспольський – 261 тис., Ананьївський – 117,4 тис., Вознесенський – 200 тис., Очаківський – 570,8 тис. і Балтський – 314 тис.³⁶ Також у лютому 1920 р. радянські продорганни заволоділи 400 тис. пудів трофейного хліба, залишеного білогвардійцями на залізничних і портових складах Одеси³⁷.

Великі надії більшовики покладали на новий врожай 1920 р. Напередодні жнив радянські статистичні органи передбачали валовий збір озимих і ярових хлібів в Одеській губернії обсягом у 58 млн пудів³⁸. Утім, реалії були менш оптимістичними. Вдалося зібрати лише 46,5 млн³⁹.

Незадовільні результати ужинку зумовлювалися низкою чинників. Кампанія посіву озимини восени 1919 р. проходила зі значними труднощами, пов'язаними з білогвардійськими реквізиціями, військовою мобілізацією людей, тяглової сили, що негативно позначилося на посівних площах⁴⁰. На скорочення площ вплинули й примхи погоди. Посушлива осінь швидко змінилася дощовою та холодною. Багато господарів за таких умов не наважувалися сіяти. А ті, хто ризикнув, частково їх втратили, позаяк зима видалася безсніжною і надто морозною. Зокрема, у Вознесенському повіті стан озимини навесні 1920 р. оцінювали як нижчий середнього. В Одеському повіті загинуло близько третини засіяного. Відносно кращою ситуація була у Тираспольському та Ананьївському повітах. Чимало ланів з озиминою навесні 1920 р. довелося переорати під ярові⁴¹.

Втім, останні теж бажали кращого. Відновлення червоної проддиктатури та знищення ринку змусили селян згортати виробництво і сіяти тільки для власного споживання (на це впливала й невирішеність земельного питання). Наприклад, в Ананьївському повіті площа ярових

33 ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 136. Арк. 28.

34 ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 626. Арк. 16.

35 Инбер П.М. Положение народного хозяйства Одесской губернии в 1920 г. и в начале 1921 года. *Народное хозяйство в Одесской губернии в 1920 г. (статистико-экономический обзор)*. Одесса: Издание Одесского губернского статистического бюро, 1921. Вып. 1. С. 5; Брусиловский И.К. Продовольственные итоги. Там само. С. 20.

36 Народное хозяйство в Одесской губернии в 1920 г. (статистико-экономический обзор). Одесса: Издание Одесского губернского статистического бюро, 1921. Вып. 1. (Приложение №1 к статье И.К. Брусиловского «Продовольственные итоги»). С. 2.

37 Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України... С. 386.

38 ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 464. Арк. 116.

39 Инбер П.М. Положение народного хозяйства Одесской губернии... С. 4.

40 За приблизними оцінками посівна площа під зерновими культурами в Одеській губернії у 1919 р. (якщо розглядати губернію в межах п'яти повітів: Одеського, Тираспольського, Ананьївського, Балтського та Вознесенського) становила 1,73 млн десятин. Вже у 1920 р. (включно з Первомайським повітом) вона сягала – 1,55 млн десятин (за даними радянських статистичних служб), хоча за показниками сільськогосподарського перепису того ж року – лише 1,21 млн десятин. Водночас в окремих архівних документах містяться відомості про зернові посівні площі 1920 р. розміром у 1,93 млн десятин. У такому разі є ймовірність, що реальні площі 1919 р. були більшими, аніж 1,73 млн десятин. (Пачоский Г.К. Сельское хозяйство. *Народное хозяйство в Одесской губернии в 1920 г. (статистико-экономический обзор)*. Одесса: Издание Одесского губернского статистического бюро, 1921. Вып. 1. С. 9, 12; ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 464. Арк. 81, 116, 163).

41 ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 464. Арк. 61, 81.

скоротилася щонайменше на 10%⁴². Шкоди посівам також завдала сильна посуха, що охопила регіон навесні – влітку 1920 р.

Новий врожай не віщував нічого доброго, оскільки річне забезпечення губернії вимагало щонайменше 55 млн пудів зерна. Так, для харчування сільського населення було необхідно 21,6 млн пудів, а міського – 6,8 млн. Значні обсяги також потребувалися для годівлі худоби (18,4 млн пудів) і забезпечення посівної кампанії (8,1 млн пудів), без чого відновлення сільського господарства було неможливе. Отже, дефіцит збіжжя був закладений уже на рівні співвідношення виробництва та необхідного споживання і становив понад 8 млн пудів⁴³.

Навіть за умови повного збереження врожаю в розпорядженні місцевого населення губернія все одно не мала достатніх ресурсів, аби покрити всі внутрішні потреби, а тим паче – забезпечити постачання Червоної армії та вивезення хліба до Росії. Потрібно також врахувати, що зернові запаси багатьох селян з урожаю 1919 р. були вичерпані або мінімальними. Це позбавляло їх резерву на випадок надзвичайних обставин, наприклад, чергової посухи.

Водночас у сусідній Херсонській губернії ситуація була ще скрутнішою. Врожай 1920 р. дав не більше 35 млн пудів хліба, чого – з урахуванням жорстких планів продрозкладки, забезпечення військ та відвантаження на користь РСФРР – критично бракувало для харчування 1,4 млн осіб місцевого населення⁴⁴.

Керуючись прагненням політичного виживання та утопічними ідеями, російські комуністи свідомо ігнорували об'єктивні продовольчі реалії, що склалися в українських губерніях. Переконані в тому, що українські селяни нібито приховують нечувані хлібні надлишки, вони не вгадали нічого кращого, як перезатвердити наприкінці серпня 1920 р. для України попередній обсяг продрозкладки в 160 млн пудів. Ба більше, запланували вилучити за помельним збором ще додатково 27 млн пудів⁴⁵.

В оновленій розкладці на Одещину покладали особливі сподівання: вона мала забезпечити більшовицький режим 24,2 млн пудів збіжжя (подібні завдання отримали також Київська губернія – 21,7 млн пудів, Херсонська – 24,6 млн, Полтавська – 25,4 млн та Олександрівська – 31,5 млн. Для решти губерній плани розкладки коливалися в діапазоні від 4 до 14 млн пудів)⁴⁶. Означений обсяг майже втричі перевищував вищезгаданий зерновий дефіцит. Відтак, це не лише поглиблювало поточну продовольчу кризу, а й створювало передумови для різкого скорочення виробництва зерна в майбутньому та, зрештою, виникнення голоду.

Невдачі попередньої заготівельної кампанії (проходила в цілому хаотично) спонукали більшовиків змінити підходи у продроботі. Цього разу вирішили найперше організувати масштабний «похід на куркуля», активна фаза якого тривала в Одеській губернії у серпні – вересні 1920 р.

Для цього додатково залучили чотири сотні радянських службовців, які посилили повітові продовольчі апарати. У села спрямували більше трьох тисяч робітників і червоноармійські загони, чисельністю в 300 – 400 багнетів. Керувати роботою в повітах мали так звані «трійки» (у складі очільника місцевого ревкому, голови продовольчого комітету та начальника тилу). Ці органи революційної влади несли відповідальність за успішність реквізиційної кампанії⁴⁷.

Тих із селян, хто ухилявся від виконання продрозкладки, пропускали крізь жорна ревтрибуналу, брали в заручники й навіть розстрілювали. Приміром, в Арнаутській волості Одеського повіту «трійка» ухвалила рішення про розстріл по двоє куркулів з кожного села в разі

42 Там само. Арк. 61.

43 Инбер П.М. Положение народного хозяйства Одесской губернии... С. 4.

44 Голодомори в Україні: Одеська область (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Дослідження, спогади, документи. Одеса: Астропринт, 2007. С. 181; Население Николаевской губернии по данным переписи 1920 г. *Статистика Украины*. Серия 1. Демография. Т. 1. Вып. 4. Харьков: 4-я Государственная типография, 1922. С. 1.

45 Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету за 1919–1920 роки. Харків:

Шоста радянська друкарня, 1921. Ч. 23. Ст. 481; ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 634. Арк. 20; Народное хозяйство Украины в 1921 г.: отчет Украинского экономического совета Совету Труда и Обороне. Харків: 4-я государственная типография, 1922. С. 507.

46 ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 634. Арк. 20.

47 По Красной Украине. Издание поезда Председателя Совета Народных Комиссаров Украины тов. Раковского. 1920. 2 жовтня. № 10. С. 2.

невиконання продрозкладки впродовж трьох днів із моменту доведення до волості встановленого плану. У Вознесенському повіті стратили 200 осіб з метою вилучення хліба⁴⁸.

Роль та ефективність репресивних методів у продовольчій роботі більшовиків добре ілюструє звіт із Одеського повіту (осінь 1920 р.): «Коли застосували систему репресій, то збирали по 200 тис. пудів за день, тоді як без примусових заходів на цей обсяг витрачали 25 днів»⁴⁹.

До продграбунку активно долучився штаб тилу Одеської губернії. Він розподіляв і переміщав збройні сили по повітах для проведення хлібозаготівель, тиску на заможних селян, вилучення зброї тощо. Для цього зі складу караульних частин при губернському та повітових військоматах, із загону особливого призначення і запасного батальйону виділили озброєні команди, які спрямували в розпорядження повітових керівників тилу. Заразом чотири сотні осіб надала губернська міліція. На вилученні хліба та зброї також працювали фронтові частини: 63-тя і 121-ша бригади ВОХР, а ще штаб тилу 14-ї армії. Вони взяли понад сотню заручників, щонайменше половину з яких розстріляли⁵⁰.

За час кампанії «походу на куркуля» комуністам вдалося вилучити у заможних селян Одещини 4 тис. голів рогатої худоби, 660 коней, 2 тис. овець і свиней, понад 90 тис. пудів посівного насіння та 115 тис. десятин землі⁵¹. Вилучену землю використовували насамперед для створення колективних господарств. Скажімо, в Балтському повіті натоді організували п'ять колгоспів⁵².

До початку листопада 1920 р. сукупно в губернії вилучили 5,9 млн пудів хліба (майже 25% від встановленого для регіону обсягу). Це був найбільший показник по Україні. Наприклад, у Херсонській губернії за цей час «викачали» 2,4 млн пудів, у Полтавській – 1 млн, а в Київській – лише 750 тис.⁵³

Щоправда, з листопада виконання продрозкладки в Одеській губернії дещо сповільнилося і надалі щомісячні реквізиції не сягали більше 1,5 млн пудів. Це передовсім пояснюється виснаженістю аграрних ресурсів, новим сплеском антибільшовицького спротиву та зміщенням акценту в продроботі на Херсонську (з січня 1921 р. – Миколаївська) й Олександрівську (з березня 1921 р. – Запорізька) губернії, що стало можливим після перемоги над військами П. Врангеля та Н. Махна.

Зауважимо, що під час вилучення продрозкладки, що мало відбуватися за так званими твердими цінами, багатьом селянам не виплачували грошову компенсацію. У результаті, на початок жовтня 1920 р. одеський опродкомгуб заборгував хліборобам близько 500 млн радянських рублів⁵⁴. Згодом на II Одеській губернській партконференції (липень 1921 р.) лунає інформація, що одеський опродкомгуб у 1920/21 господарському році вилучив у місцевого селянства продовольства та інших цінностей на суму, еквівалентну 20 млн рублів золотом. Натомість надав фабричних товарів лише на 500 тис. руб.⁵⁵

Примітним є спогад знаного британського філософа Б. Рассела про спілкування в травні 1920 р. з В. Леніним. Ці свідчення, на наш погляд, виразно характеризують реальне ставлення провідників більшовизму до вищеокресленої проблеми. На запитання іноземного гостя, чи можливо взагалі побудувати комунізм у переважно селянській країні, його співрозмовник визнав усю складність цього завдання, водночас поглузувавши з того, що селяни змушені обмінювати харчі на «папірці». У знеціненні російських паперових грошей В. Ленін знаходив щось комічне⁵⁶.

48 Борисов В.І. Продовольча політика на Україні (1917–1920). Луганськ, 1991. С. 105–106.

49 Там само. С. 105.

50 ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 626. Арк. 44 зв.–45.

51 Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы. Украина в 1917–1921 гг.: некоторые проблемы истории. Сб. научн. трудов. Київ, 1991. С. 102–172.

52 Лекар А.М. Голодомор 1921–1923 рр. в Балтському повіті Одеської губернії... С. 155.

53 ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 134. Арк. 22; Народное хозяйство Украины в 1921 г. ... С. 510.

54 ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 626. Арк. 47.

55 Вторая Одесская губернская конференция КП(б)У. Стенографический отчет. Одесса: Всеукраинское государственное издательство, 1921. Бюллетень № 8. С. 9.

56 Рассел Б. Практика и теория большевизма. Москва: «Наука», 1991. С. 22.

Вилучаючи мільйони пудів збіжжя, більшовики одночасно відправляли його за межі Одещини. За вересень – грудень 1920 р. до РСФРР спрямували 4,2 млн пудів, а в січні 1921 р. – ще 1,5 млн (30% з них виділялися для промисловості Донбасу)⁵⁷.

У Кремлі навіть намагалися використати український хліб для стимулювання революційних рухів в європейських країнах тоді, коли чимало одеських пролетарів та інших містян страждали від напівголодного існування. Ще в травні 1920 р. В. Ленін обговорював з наркомом закордонних справ РСФРР Г. Чичеріним можливість продажу Італії 600 тис. пудів збіжжя. Королівство було на порядку денному більшовицької світової революції. Відтак, разом із транспортуванням згаданого вантажу на Апеннінський півострів планувалося відрядити й радянського емісара, аби налагодити дипломатичні контакти та зорієнтуватися у хитросплетіннях місцевої політичної ситуації. Цим посланцем визначили В. Воровського. Врешті-решт, зерно відправили пароплавами з Одеси до Неаполя. Згодом італійські ЗМІ поширили інформацію про його вкрай низьку якість. На це більшовики 30 вересня 1920 р. зробили спростування у газеті «Известия ВЦИК», намагаючись себе виправдати⁵⁸.

Постачання продовольства з Одеського порту впродовж 1920 р. також йшло й до інших країн: до Румунії експортували 3 тис. пудів пшениці, до Франції – 11,4 тис. пудів вівса, а до Туреччини – 121 тис. пудів ячменю. Крім того, ячмінь вивозився до Франції (50 тис. пудів), Італії (61,5 тис. пудів) та Австрії (32 тис. пудів)⁵⁹.

Повертаючись до питання вилучення хліба, зазначимо, що терор проти селянства Одещини не обмежився кампанією з «натиску на куркуля». Він тривав протягом усього періоду продрозкладки 1920/21 р., лише провокуючи подальше розгортання повстанського руху. В інформаційному зведенні Одеського губкому наприкінці січня 1921 р. прямо наголошувалося, що в губернії «бандитизм під керівництвом петлюрівських агентів посилюється і набуває характеру повстанського руху»⁶⁰. Найбільш активно він проявлявся в Балтському повіті, де діяли численні загони отамана С. Заболотного.

Непосильна продрозкладка, репресії, невизначеність у земельному питанні та примхи погоди змусили хліборобів суттєво зменшити площі озимого клину. Тоді в Одеській губернії зафіксували катастрофічний стан з посівом озимини⁶¹. Інструктор ВУЦВК Д. Приходько, який інспектував губернію в січні – лютому 1921 р., у закритій доповіді для керівництва підкреслював, що радянська земельна політика впродовж 1920 р. довела місцеве сільське господарство до повної розрухи. Створення аграрних комун спричинило, зокрема у Вознесенському повіті, кризу обробітку та засіву ланів. Від 10 до 20 тис. десятин залишалися намарно пустувати⁶².

Настрої селян щодо весняної посівної кампанії почали змінюватися на краще лише після оголошення в березні 1921 р. про перехід до продподатку та закріплення землі в користування на дев'ятирічний термін. Вони почали активніше сіяти. Вже у квітні 1921 р. Одеська губернія звітувала про позитивний перебіг посівної кампанії. В окремих повітах навіть вдалося підняти значну кількість цілини⁶³. Зокрема, Первомайський повіт засіяв 140% від запланованого⁶⁴. Водночас є дані, які, навпаки, вказують на зворотну тенденцію: зменшення посівних площ в окремих частинах губернії. Наприклад, якщо у Балтському повіті в 1920 р. було засіяно ярими 272 тис. десятин, то вже навесні 1921 р. – на 91 тис. десятин менше⁶⁵.

Окремо зупинимося на становищі Одеси. За свідченнями очевидців, одеська інтелігенція зазнавала репресій з боку комуністичного режиму, зокрема мала місце примусова депортація до північних регіонів РСФРР. Натомість, звідти до Одеси завозили численні групи росіян.

57 Шишко О. Політичний терор більшовицької влади в Одеській губернії... С. 244; Инбер П.М. Положение народного хозяйства Одесской губернии... С. 6.

58 Ленинский сборник. Москва: Издательство политической литературы, 1970. Т. XXXVII. С. 204, 244.

59 Народное хозяйство в Одесской губернии в 1920 г. ... С. 66.

60 Шишко О. Політичний терор більшовицької влади в Одеській губернії... С. 246.

61 Байкеніч Д. Вплив аграрної політики більшовиків на скорочення посівів зернових в Україні... С. 53.

62 Шишко О. Політичний терор більшовицької влади в Одеській губернії... С. 239–240.

63 Байкеніч Д. Вплив аграрної політики більшовиків на скорочення посівів зернових в Україні... С. 57.

64 ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 412. Арк. 43.

65 Лекар А.М. Голодомор 1921–1923 рр. в Балтському повіті Одеської губернії... С. 155.

Місто й навколишні села перебували на картковій системі постачання, а від жахливого стану з продовольством та адміністративного тиску страждали навіть радянські службовці⁶⁶.

Американський публіцист і відомий діяч міжнародного анархістського руху О. Беркман у вересні 1920 р. зміг відвідати Одесу й залишив свої враження від побаченого: «Як і в інших радянських містах, населення тут забезпечується картками на хліб та продукти. Але крім комуністів, дуже мало хто отримує достатньо хліба для існування. На «буржуазні» категорії картки не видавалися вже місяцями; власне, відтоді, як більшовики взяли Одесу в січні. Час від часу видають трохи солі, цукру та сірників». Один з одеситів відверто пояснив іноземному гостю, що в Одесі справжні заводські пролетарі декласувалися, оскільки більшість фабрик і заводів не працювали. Робітники тікали у села для порятунку від голоду або ставали так званими мішечниками. Резюме було однозначним: «Комуністична диктатура зруйнувала, але побудувати вона не може»⁶⁷.

Попри значні обсяги збіжжя, вилученого у селян Одещини на початок 1921 р., Одеса та інші міста регіону існували на межі голоду. Парадокс пояснювався просто: за умов дефіциту врожаю вилучений хліб систематично вивозили за межі губернії. Водночас приватна торгівля, здатна пом'якшити кризу, була фактично знищена, а її матеріальна база націоналізована більшовиками.

Коли одного одеського комісара запитали, чому в місті більшовики націоналізували практично все, окрім візників, він дав цинічну, але дуже характерну відповідь: «Розумієте, – сказав він, – ми виявили, що якщо не годувати людей, вони все одно якось продовжують жити. Але якщо не годувати коней, дурна худоба здихає. Ось чому ми не націоналізуємо візників»⁶⁸.

Взимку 1921 р. Раднарком УСРР зобов'язав Одесу відправляти до Москви щоденно 40 вагонів збіжжя. Очільник Одеського губвиконкому Я. Дробніс інформував Харків, що нарком продовольства УСРР М. Владіміров дав розпорядження одеському опроркомгубу збільшити вивіз продовольства з губернії за рахунок скорочення її внутрішнього споживання. Це поставило Одесу (та весь регіон) у безвихідне становище. Щоденна потреба міста в хлібі вимірювалася 25 вагонами, натомість йому залишали не більше 15 одиниць. Як зазначав Я. Дробніс: «Усе це ускладнює наше становище, і ми не зможемо вийти з тієї ситуації, в яку нас ставлять.... У запасі на два з половиною місяці нам відмовлено, тому я наполягаю не позбавляти нас останнього. Важке паливне становище не слід ускладнювати продовольчим». Проте партійна лінія була сильнішою, ніж прагнення врятувати Одесу. Врешті-решт, Я. Дробніс змушений був підтвердити, що «перевезення продовольства ми посилимо. Треба дати вказівку про своєчасне надання нам порожняка»⁶⁹.

Тоді ж, через відсутність у місті палива, перестало працювати чимало підприємств. Заразом не функціонували майже чотири десятки міських їдалень, а також пекарні. Для громадського харчування виділяли лише крупу. М'яса та олії не було навіть для забезпечення так званого «голодного пайка»⁷⁰.

Відповідні дії комуністів не могли лишитися поза увагою одеських робітників. У їхньому середовищі наростало гостре збурення. Взимку 1921 р. на багатьох виробництвах відбувалися масові збори трудових колективів, на яких лунали заклики проти компартії, з вимогою утворення вільних профспілок та рад⁷¹.

66 Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Звіти департаментів державної варті та політичної інформації (1918–1922) / Упорядкував Валентин Кавунник. Київ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2018. С. 384.

67 Berkman A. The Bolshevik Myth (Diary 1920–22). [Електронний ресурс]. URL: http://dwardmac.pitzer.edu/anarchist_archives/bright/berkman/bmyth/bmch32.html (дата звернення 04.06.2026)

68 Там само.

69 ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 435. Арк. 90; Там само. Спр. 412. Арк. 3.

70 ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 435. Арк. 90.

71 Там само.

Обстановка в Одесі була настільки загрозливою для режиму, що стала предметом обговорення на першому засіданні Постійної наради по боротьбі з бандитизмом при уряді УСРР 21 лютого 1921 р.⁷²

Втім, незважаючи на кризу продовольчого забезпечення одеситів, більшовицька влада не забувала дбати про максимальне продпостачання дислокованих у місті червоноармійських частин – головної опори її панування. Військовий гарнізон Одеси забезпечувався продовольством у максимально можливому за тих умов обсязі: хлібом, крупою, маслом, жирами та дієтичним харчуванням – на 100%, м'ясом і рибою – на 40%, фуражем – на 20%⁷³.

Соціально-економічне становище «країни рад» було таким, що чимало одеських керманічів усвідомлювали: продовження «комуністичного штурму» веде до катастрофи на місцях. Наприкінці лютого 1921 р. голова Одеського губвиконкому Я. Дробніс у розмові з секретарем ЦК КП(б)У Д. Лебедем наголосив, що на найближчому пленумі Центрального Комітету треба ставити питання про перегляд партійної політики. Він аргументував це тим, що у робітничому середовищі назрівав найтяжчий відчай⁷⁴.

Навесні 1921 р. скрута і розпач в Одесі сягнули кульмінації. У столичний Харків йшли нарікання, що: «Владіміров дав розпорядження по залізниці про перекидання всіх вантажів на Москву. Таким чином, завдяки цій вказівці, ми позбавлені можливості постачати нас тією кількістю, яка нам належить відповідно до вашого рішення»⁷⁵.

Одеським комуністам надійшов наказ: залишити для потреб виснаженої губернії лише 450 тис. пудів збіжжя, а весь інший ресурс негайно вивезти згідно із вказівками Наркомпроду. Внутрішній продовольчий дефіцит Одещини центр пропонував покривати за рахунок помельного збору. Такі директиви мали завідомо деструктивний характер, оскільки взимку – навесні 1921 р. багато млинів не функціонувало, а надходження від помелзбору були мізерними й не могли покращити становище населення⁷⁶.

Вже в липні 1921 р., на II Одеській губернській партконференції, коли аналізувалася важка продовольча ситуація в регіоні, деякі учасники відверто дорікали партійним керівникам, що «губком намагався можливо більше викачати хліба для центру, але не думав про те, яку кількість хліба треба залишити для нашої губернії». Зважаючи на це, очільник Одеського губчека М. Дейч відверто зізнався делегатам: «Товариші, ви повинні знати телеграму т. Леніна, в якій він говорив, що кожний вагон хліба має направлятися в центр, бо від цього залежить порятунок революції і порятунок Червоної армії. Губком на своєму засіданні так і постановив відправити частину хліба, яку від нас вимагали, в Москву. Я вважаю, що ця постанова губкому була правильною». Йому вторував секретар губкому С. Робінсон: «Вочевидь зрозуміло, що отримавши такі телеграми від ЦК і від тов. Леніна, що нам нічого іншого не залишалося робити, як відправляти хліб, який вимагали»⁷⁷. Водночас головуєць конференції, реагуючи на відповідні заяви, зауважив: «... Одеська губернія є невід'ємною частиною Радянської федерації і що багатства та ресурси, які знаходяться в межах Одеської губернії, є ресурсами всього пролетаріату»⁷⁸.

Таким чином, самі більшовицькі керманічі Одещини чітко визначили, хто був справжнім призвідником важкої продовольчої кризи в губернії і, зокрема, в її адміністративному центрі – Одесі. Промовисто, що у липні 1921 р. В. Ленін вимагав від М. Владімірова терміново відправити до Москви 160 тис. пудів хліба, що тоді знаходилися в Одесі й не були використані для закордонних операцій⁷⁹. Зрештою, ця директива була виконана.

72 Шишко О. Політичний терор більшовицької влади в Одеській губернії... С. 241.

73 ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 412. Арк. 31.

74 Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Київ: Темпора, 2013. Кн. 2. С. 28.

75 ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 412. Арк. 42.

76 ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 436. Арк. 3; Петренко І. Хлібозаготівельна політика комуністичного режиму та виникнення масового голоду... С. 82.

77 Вторая Одесская губернская конференция КП(б)У... Бюллетень № 3. С. 2, 6; Бюллетень № 4. С. 1.

78 Там само. Бюллетень № 3. С. 2.

79 Ленинский сборник. Москва: Партийное издательство, 1932. Т. XX. С. 274.

Науковий інтерес становить також аналіз національного складу учасників II Одеської губернської партійної конференції. Так, із 418 делегатів 206 становили росіяни, 127 – євреї, лише 64 – українці, тоді як решта належали до інших національностей⁸⁰. Означений розподіл, на нашу думку, виразно засвідчує домінування росіян у внутрішньополітичному житті губернії та демонструє, що сформований партійний апарат переважно виконував функції інструменту зовнішнього політичного контролю й економічної експлуатації українського регіону.

До початку квітня 1921 р. Одеська губернія забезпечила один із найвищих показників виконання продрозкладки – 14,5 млн пудів збіжжя (більше було реквізовано лише в Миколаївській губернії – 16,4 млн)⁸¹. Цього вдалося досягти завдяки надзвичайній жорстокості репресивних заходів і залученню до продроботи військових частин: 51-ї Московської стрілецької дивізії (під командуванням В. Блюхера) та 63-ї Московської бригади військ ВНУС⁸².

Однак, всупереч найвищим показникам, Одещину не звільнили від виконання залишків продрозкладки, на відміну від низки інших губерній УСРР, які отримали послаблення у зв'язку з оголошенням про перехід до нової економічної політики. До завершення продкампанії регіон мав примусово здати ще 3 млн пудів хліба⁸³. І це за умов, коли дефіцит урожаю в регіоні становив понад 8 млн пудів, про що йшлося вище.

Продовольчі ресурси Одеської губернії були виснажені до межі. Реальний стан справ наочно продемонстрували заготівлі квітня – червня 1921 р. Попри застосування сили, радянському апарату за цей час вдалося вилучити менше половини від запланованих трьох мільйонів пудів. Губернська влада, «приймаючи до уваги важке становище селянського господарства і наближення збиральної кампанії», була змушена відмінити зернову розкладку по всій губернії з початку липня та відновити вільний товарообмін⁸⁴. Губернія готувалася до продподаткової кампанії, що за умов сильного спустошення продовольчих резервів та нещодавнього, не віщувала нічого доброго.

Наприклад, в Одеському повіті врожай озимих був втрачений, ранні ярові (пшениця, овес і ячмінь) – так само загинули. Із пізніх ярових (просо, кукурудза) – вродило близько 70% від засіяного. Важке становище виявилось з кормами і травами для худоби. Очільник повіту Уваров на засідання партконференції 24 липня відверто наголосив, що в повіті вже тоді спостерігався голод і маси населення намагалися згуртуватися навколо місцевої кооперації, щоб врятуватися⁸⁵.

Висновки

Таким чином, Одеська губернія як складова хлібовиробничого Півдня України посідала стратегічне місце в реалізації більшовицької продовольчої політики початку 1920-х років. Ця політика мала виразно реквізично-репресивний характер і здійснювалася без урахування реального економічного потенціалу аграрного сектору регіону.

Примусове стягнення надмірної продрозкладки на тлі ігнорування вичерпаності селянських ресурсів, скорочення посівних площ та наслідків посухи весни – літа 1920 р. зумовило формування хронічного дефіциту зернового продовольства. Попри активний спротив селянства та фактичну неспроможність виконання заготівельних норм у першій

80 Вторая Одесская губернская конференция КП(б)У... Бюллетень № 12. С. 6.

81 ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 634. Арк. 20.

82 Шишко О. Політичний терор більшовицької влади в Одеській губернії... С. 239.

83 Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів / Упорядники: О. Мовчан, А. Огіньська, Л. Яковлева; Від. ред. С. Кульчицький. Київ: Наукова думка, 1993. С. 24; Петренко І. Хлібозаготівельна політика комуністичного режиму та виникнення масового голоду... С. 81.

84 По Радянських Республіках. *Вісті ВУЦВК*. 1921. 7 липня. Ч. 121. С. 2; Петренко І. Хлібозаготівельна політика комуністичного режиму та виникнення масового голоду... С. 89.

85 Вторая Одесская губернская конференция КП(б)У... Бюллетень № 5. С. 2–3.

половині 1920 р., радянське керівництво не вдалося до коригування курсу. Навпаки, під час продкампанії 1920/21 р. інтенсивність вилучення збіжжя зросла: значні обсяги хліба спрямовувалися за межі губернії – до промислових центрів РСФРР та на експорт. Це призвело до критичного виснаження і деградації селянських господарств Одещини та катастрофічно позначилося на забезпеченні міського населення, яке опинилося в умовах голодного існування.

Брак, а подекуди й цілковита відсутність страхових зернових резервів станом на літо 1921 р. у поєднанні з продовженням примусового вилучення збіжжя (вже у формі продподатку) на тлі повторного неврожаю стали безпосереднім чинником розгортання масового голоду в регіоні.

References:

1. Baikienich, D. (2023). Vplyv ahrarnoi polityky bilshovykyv na skorochennia posiviv zernovykh v Ukraini yak odyin iz chynnykyv vynyknennia masovoho holodu 1921–1923 rr. [The impact of Bolshevik agrarian policy on the reduction of grain crops in Ukraine as a factor in the emergence of the mass famine of 1921–1923]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriya: Istorychni nauky*, 2, 44–61. DOI: <https://doi.org/10.31651/2076-5908-2023-2-44-61> [in Ukrainian].
2. Bachinskiy, A.D., Vashchenko, V.P., & Kulchytskyi, S.V. (2012). Izmeneniya administrativno-territorialnogo deleniya Odesshchiny (konets XVIII v. – 1975 g.). [Changes in the administrative-territorial division of the Odesa region (late 18th century – 1975)]. *Yugo-Zapad. Odessika*, 13, 40–59. [in Russian].
3. Borysov, V.I. (1991). *Prodovolcha polityka na Ukraini (1917–1920)* [Food policy in Ukraine (1917–1920)]. Luhansk. [in Ukrainian].
4. Brusilovskiy, I.K. (1921). Prodovolstvennye itogi. [Food results]. *Narodnoe khozyaystvo v Odesskoy gubernii v 1920 g.*, 1, 19–25. [in Russian].
5. Verstiuk, V.F. (1984). Orhanizatsiia i diialnist robitnychykh zahoniv Viiskovo-prodovolchoho biuro na Ukraini u 1920 r. [Organization and activity of workers' detachments of the Military Food Bureau in Ukraine in 1920]. *Istorychni doslidzhennia: Vitchyzniana istoriia*, 10, 51–61. [in Ukrainian].
6. Verstiuk, V.F. (1991). Vnutrenniy front: strategiya i taktika borby. [The internal front: strategy and tactics of struggle]. *Ukraina v 1917–1921 gg.: nekotorye problemy istorii*. Kyiv. 102–172. [in Russian].
7. Dramaretskyi, B.B. (1997). *Holod 1921–1923 rokiv v Ukraini* [Famine of 1921–1923 in Ukraine] (Doctoral dissertation, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine). [in Ukrainian].
8. Holodomory v Ukraini: Odeska oblast (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Doslidzhennia, spohady, dokumenty [Famines in Ukraine: Odesa region (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Research, memoirs, documents]. (2007). Odesa: Astroprint. [in Ukrainian].
9. Inber, P.M. (1921). Polozhenie narodnogo khozyaystva Odesskoy gubernii v 1920 g. i v nachale 1921 goda. [The state of the national economy of Odesa province in 1920 and early 1921]. *Narodnoe khozyaystvo v Odesskoy gubernii v 1920 g.*, 1, 3–7. [in Russian].
10. Kyrylenko, V.P. (2015). *Holod 1921–1923 rokiv u Pivdennii Ukraini* [Famine of 1921–1923 in Southern Ukraine] (Doctoral dissertation, V.O. Sukhomlynskyi Mykolaiv National University, Mykolaiv, Ukraine). [in Ukrainian].
11. Kotliar, Yu. (2005). Rehionalni aspekty povstanskoho rukhu selian 20-kh rr. KhKh st. [Regional aspects of the peasant insurgent movement of the 20s of the XX century]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, 13, 183–193. [in Ukrainian].
12. Kotliar, Yu., & Mironova, I. (2008). *Holodomory 1921–1923 rr. ta 1932–1933 rr. na Pivdni Ukraini: etnichnyi ta mizhnarodnyi aspekty* [Famines of 1921–1923 and 1932–1933 in the South of Ukraine: Ethnic and international aspects]. Vol. 2. Kyiv-Mykolaiv: Vyd-vo MDHU imeni Petra Mohyly. [in Ukrainian].
13. Kulchytskyi, S. (2013). *Chervonyi vyklyk. Istoriiia komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli* [The Red challenge. History of communism in Ukraine from its origin to its collapse]. Vol. 1. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
14. Kulchytskyi, S. (2013). *Chervonyi vyklyk. Istoriiia komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli*. [The Red challenge. History of communism in Ukraine from its origin to its collapse]. Vol. 2. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
15. Kucher, V., Shchebetiuk, N., & Hloba, O. (2021). Prodovolcha dyktatura bilshovytskoho rezhymu – zasib orhanizatsii holodu v Ukraini (1921–1923 rr.) [Food dictatorship of the Bolshevik regime as a means of organizing famine in Ukraine

- (1921–1923)]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy [Ethnic History of European Nations]*, 65, 72–80. Doi: 10.17721/2518-1270.2021.65.08 [in Ukrainian].
16. Lekar, A.M. (2014). Holodomor 1921–1923 rr. v Baltskomu poviti Odeskoi hubernii. [The famine of 1921–1923 in Balta county of Odesa province]. *Zapysky istorychnoho fakultetu*, 25, 153–176. [in Ukrainian].
17. Malyk, Ya. (2013). Totalitarnyi napriam prodovolchoi polityky bilshovykiv u 1919–1920 rr. v Ukraini [Totalitarian direction of the food policy of the Bolsheviks in 1919–1920 in Ukraine]. *Efektynnist derzhavnoho upravlinnia*, 37, 87–94. [in Ukrainian].
18. Mykhailutsa, M. I. (2021). Pershe vyprobuvannia holodom: Odesa u 1921–1923 rr. (do 100-richchia trahedii). [The first trial by famine: Odesa in 1921–1923 (to the 100th anniversary of the tragedy)]. *Pivden Ukrainy: etnoistorychnyi, movnyi, kulturnyi ta relihiinyi vymiry*, 8, 216–223. [in Ukrainian].
19. Movchan, O. (2000). Pershyi holod v radianskii Ukraini (1921–1923 rr.) [The first famine in Soviet Ukraine (1921–1923)]. In Veselova, O.M., Marochko, V.I., & Movchan, O.M., *Holodomory v Ukraini, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Zlo-chyny proty narodu* (pp. 15–84). Kyiv; New York: Vyd-vo M.P. Kots. [in Ukrainian].
20. Omelianovych-Pavlenko, M. (2007). *Spohady komandarma (1917–1920)*. [Memoirs of a commander (1917–1920)]. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
21. Pachoskiy, G.K. (1921). Selskoe khozyaystvo. [Agriculture]. *Narodnoe khozyaystvo v Odesskoy gubernii v 1920 g. (statistiko-ekonomicheskii obzor)*, 1, 8–18. [in Russian].
22. Petrenko, I. (2022). Prodovolcha dyktatura rosiiskoho komunistychnoho rezhymu v okupovanii Ukraini (1920 r. – pochatok 1921 r.) [Food dictatorship of the Russian communist regime in occupied Ukraine (1920 – early 1921)]. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*, 2(58), 5–52. [in Ukrainian].
23. Petrenko, I. (2023). Khlibozahotivlna polityka komunistychnoho rezhymu ta vynyknennia masovoho holodu 1921–1923 rr. v Ukraini. [Grain procurement policy of the communist regime and the emergence of the mass famine of 1921–1923 in Ukraine]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriya: Istorychni nauky*, 2, 71–92. DOI: <https://doi.org/10.31651/2076-5908-2023-2-71-92> [in Ukrainian].
24. Rassel, B. (1991). *Praktika i teoriya bolshevizmu* [The practice and theory of Bolshevism]. Moskva: Nauka. [in Russian].
25. Revehuk, V. (n.d.). Bilshovytska prodovolcha rozkladka v Ukraini (1919 – persha polovyna 1921 rokiv). [Bolshevik food requisitioning in Ukraine (1919 – first half of 1921)]. Retrieved from: <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/7932-bolshevistskaya-prodovolstvennaya-razverstka-vukraine-1919-pervaya-polovina-1921-goda#34> (accessed 12.12.2025). [in Ukrainian].
26. Sokyrska, V. V. (2018). Rosiiska radianska prodovolcha polityka v Ukraini na pochatku 1920-kh rr. [Russian Soviet food policy in Ukraine in the early 1920s]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian Peasant]*, 20, 35–39. DOI: 10.31651/2413-8142-2018-20-35-39 [in Ukrainian].
27. Turchenko, H.F. (2004). Teror holodom na Pivdni Ukraini (1921–1923 rr.) [Terror by famine in the South of Ukraine (1921–1923)]. *Ukraina moderna i suchasna (istoriia, istoriografii ta dzhereloznavstvo): mat-ly nauk. chytan, prysv. 60-r. yuvileiu prof. H.K. Shvydko*, 149–155. [in Ukrainian].
28. Turchenko, H.F. (2012). Holod 1921–1923 rr. yak zasib derzhavnoho teroru radianskoi vlady na Pivdni Ukraini [Famine of 1921–1923 as a means of state terror of the Soviet power in the South of Ukraine]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 206–210. [in Ukrainian].
29. Khoroshun, B. I. (1999). *Prodovolcha polityka v Ukraini v 1920–1930-kh rokakh* [Food policy in Ukraine in the 1920s–1930s] (Doctoral dissertation abstract, Taras Shevchenko Kyiv University, Kyiv, Ukraine). [in Ukrainian].
30. Shyshko, O. (2019). *Politychnyi teror bilshovytskoi vlady v Odeskii hubernii (1918–1922)*. [Political terror of Bolshevik power in Odesa province (1918–1922)]. Odesa: Osvita Ukrainy. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 19.01.2026

Схвалено до друку / Accepted: 21.02.2026

Опубліковано / Published: 30.04.2026